

УДК 343.98

Р. В. Комісарчук

КРИМІНАЛІСТИЧНА МОДЕЛЬ МЕХАНІЗМУ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ

Постановка проблеми. В основі методик розслідування злочинів лежить криміналістичне вчення про механізм злочину. Водночас не вирішено багато питань про сутність цього механізму, його форми, критерії повноти і якості. Більше того, сама методологія криміналістичного дослідження механізму злочинної діяльності потребує переосмислення й розвитку. Таким чином, є цілком актуальним і виправданим намір автора з науково-практичною користю дослідити ряд теоретичних, методологічних і методичних проблем, пов'язаних із формуванням нового підходу в криміналістичному аналізі механізму злочинної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема співвідношення моделей, методологічних засобів і емпіричної реальності в Україні не досліджувалася. Мабуть, уперше методологія криміналістичного дослідження злочинної діяльності стала предметом монографічного аналізу в роботах А.М. Кустова і А.Ф. Лубіна (1997 р.). Кожен із цих авторів по-своєму підійшов до проблеми: один обґрунтував і створив описову криміналістичну модель механізму злочину, інший представив досить складну методологічну програму дослідження цієї моделі.

Дійсна потреба в методологічних змінах виникає лише на переломних точках розвитку науково-криміналістичного пізнання. Необхідність зміни методологічної парадигми стала очевидною і неминучою після введення в науковий оборот поняття «механізм злочину» (Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, В.К. Гавло, Г.А. Густов, М.К. Камінський, З.І. Кірсанов, В.А. Образцов, Н.П. Яблоков та ін.). Більше того, механізм злочину був зведений у ранг «основного елемента предмета криміналістики» (Р.С. Белкін, 1997 р.). Була здійснена дисертаційна спроба створити «криміналістичне вчення про механізм злочину» (А.М. Кустов, 1997 р.). Однак багато методологічних проблем дослідження цього механізму ще лежать на периферії криміналістичної науки.

Метою статті є сформулювати основи криміналістичного аналізу механізму злочинної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на постійну увагу криміналістів до проблем боротьби з господарськими (економічними) злочинами і значну активність учених на всіх етапах, рівень дослідження цих проблем недостатньо високий.

На думку В.П. Бахіна, ситуація така, що «хоча дані і висновки досліджень відображаються у публікованих за їх результатами виданнях, процедура і методологія досліджень зазвичай залишаються невідомою масовому читачеві. Це, по-перше, не дає можливості судити про наукову обґрунтованість і достовірність зроблених висновків і сформульованих на їх основі пропозицій, по-друге, виключає мож-

ливість реального зіставлення результатів, отриманих різними дослідниками, по-третє, ускладнює узагальнення й використання досвіду наукових досліджень, тобто змушує кожного дослідника «прокладати» свій шлях» [1, с. 57].

М.К. Камінський більш жорстко оцінює пізнавальну ситуацію: «Автори обмежуються заклинанням про те, що методологічну основу їх дослідження утворюють положення матеріалістичної діалектики ... і все. Далі дозволено стверджувати все, що завгодно» [2, с. 8].

Наша оцінка відноситься, по-перше, до недостатньої конкретизації дослідницької програми моделі механізму злочинної діяльності й абстрактного формулювання її мети. Тут допускаються суттєві пробіли в базі даних (вихідних даних) й особливості роботи з ними. По-друге, спостерігається розрив між заявленою дослідницькою програмою і її реалізацією. По-третє, наявне постійне змішування методологічного і методичного рівнів криміналістичних досліджень. На жаль, усередині наукова рефлексія – методологія криміналістики – і дослідницька інфраструктура інновацій у практичній діяльності органів досудового розслідування, на нашу думку, слабо розвинені. Настільки слабо, що, по-перше, допускається груба плутанина: а) практичного розслідування з науковою моделлю криміналістики; б) засобів практичної діяльності правоохоронних органів і суду із засобами методологічного характеру. Таким чином, сучасний історичний період вивчення криміналістичних моделей злочину (зокрема моделі механізму) оцінюється як «романтичний» [3, с. 63].

Сучасні рекомендації, спрямовані на виправлення цих недоліків й усунення «теоретичного хаосу», достатньо суперечливі. Сумарним (узагальненим) поданням цих рекомендацій є робота Р.І. Могутіна [4, с. 37].

Примітно, що в кінці наукової статті Р.І. Могутін «проговорюється»: «Кожне закінчене розслідування у кримінальній справі повинно завершуватися наданням інформації (значущих ознак, які є елементами криміналістичної характеристики) в базу даних. При цьому перелік фіксованих ознак злочину не повинен бути раз і назавжди фіксованим. Варто надати можливість слідчому додавати в нього ознаки, які відіграли, на його думку, значну роль у розслідуванні цього конкретного злочину» [4, с. 42]. Таким чином, суть не в єдності структури, а в її відповідності меті криміналістичного аналізу механізму злочинної діяльності. Яка мета, така і структура моделі.

На наш погляд, до реальних шляхів вирішення проблеми формування «базової» моделі механізму злочинної діяльності варто віднести виконання таких принципових умов: 1) коли є вихідна теоретична модель механізму злочину у сфері господарювання, дослідження якої призведе до планованого результату – криміналістичної характеристики; 2) коли можливо зібрати емпіричні дані, що відповідають вимогам релевантності (належності до моделі) й репрезентативності; 3) коли сформульована мета – побудувати ієрархічну систему версій, що дозволяє зрозуміти основні закономірності механізму злочинної діяльності; 4) коли висунуті гіпотези про існування системоутворювальних (головних) факторів; 5) коли існує можливість провести перевірку й верифікацію статистичних гіпотез. Це – загальні умови. Кожна з них потребує пояснення й конкретизації.

Першою умовою є наявність хоча б приблизної теоретичної конструкції або уявлення про те, які емпіричні дані потрібно збирати. Інакше кажучи, варто дотримуватися принципу ізоморфності (взаємодозначності) теоретичної моделі механізму злочинної діяльності у сфері господарювання й емпіричних даних, у яких повинна знаходити своє відображення базова мета дослідження. Тому, наприклад, К.Б. Батороев справедливо на перше місце у процесі моделювання поставив «конструювання або вибір моделі на основі наданих попередньо теорій» [5, с. 57]. Однак реальність така, що у джерелах емпіричної інформації багато факторів моделі не відображаються. Тоді відбувається «огрубіння» (спрощення) моделі. Може бути й зворотнє: структура моделі «підказує», які дані треба збирати.

Попередня модель механізму злочинної діяльності може бути чотирьох видів: 1) традиційна (загальноприйнята, парадигмальна); 2) оригінальна (авторська); 3) комбінована (комплікативна); 4) концептуальна.

Щодо традиційного варіанта механізму злочину, то А.М. Кустов зауважує: «Як показали дослідження, основними елементами механізму злочину треба вважати: 1) діяльність суб'єкта злочинного події; 2) комплекс (сукупність) дій, вчинків та інших рухів жертви злочину; 3) комплекс (сукупність) дій, вчинків та інших рухів осіб, які опинилися на місці події і побічно пов'язані зі злочином; 4) окремі елементи обстановки, що використовуються учасниками злочинної події, включаючи предмет злочинного посягання» [6, с. 26]. Отже, ідеться про послідовність способів дій усіх учасників злочинної події в конкретній обстановці. За рамками цієї моделі, як мінімум, залишилися всі суб'єктивні чинники, а також результати «діяльності, дій та вчинків». У такому разі механізм є усіченим, а отже, і криміналістична характеристика не може бути повною.

Концептуальна модель механізму злочинної діяльності відображає погляди певної наукової школи або напрямку. Так, наприклад, В.Є. Корноухов пов'язує механізм злочинів у сфері економічної діяльності виключно з підробками в документах. Звідси «тактичні операції» з дослідження документів, «перевірка матеріалів ревізії й інвентаризації», «провадження судово-бухгалтерської та економічної експертизи» і «проведення ревізій під час розслідування злочинів» [7, с. 9].

Прикладом авторської моделі є монографічне розроблення В.А. Єгорова. Науковець досить оригінально виділив сім елементів у криміналістичній моделі економічного злочину: 1) об'єктивні чинники; 2) суб'єктивні чинники; 3) способи підготовки; 4) способи вчинення; 5) способи приховування; 6) сліди; 7) наслідки злочинів. Причому до чинників об'єктивного порядку відносить, наприклад, «відомості про суспільну небезпеку злочинів» [8, с. 101–104].

На наше переконання, нова теоретична модель механізму злочинної діяльності відрізняється від колишніх: а) за передумовами створення; б) за структурою; в) за метою і завданнями дослідження; г) за можливостями верифікації та розвитку. Відповідно: 1) криміналістична характеристика злочинної діяльності не слугує і не може слугувати складником окремої методики розслідування; ця характеристика є основою для формування методики розслідування [9, с. 328, 330]; 2) криміналістична модель механізму злочинної діяльності у сфері економіки є засобом формування ієрархічної системи типових версій, яка є основою криміналістичної

характеристики; 3) базовими елементами структури моделі механізму злочинної діяльності у сфері економіки є: а) суб'єкт (зокрема груповий); б) ситуація; в) способи вчинення дій; г) сліди [10; 11, с. 187–188; 12].

За кожним із базових елементів приховані численні фактори, які, як правило, відображають специфіку конкретного виду злочинної діяльності. «Тільки дотримання природної специфічності механізму дозволить розкрити (через механізм) сутність діяльності. Урахування специфіки природи видового механізму означає зближення його вихідної моделі зі структурою бази даних за конкретним видом злочинної діяльності» [11, с. 187–188]. При цьому модель набуває конкретної назви. Наприклад, у цьому дослідженні така модель називається «механізм злочинної діяльності у сфері господарювання».

Н.А. Лопашенко про один зі складників цієї сфери написала так: «Економічна злочинність – поняття у кримінально-правовій і кримінологічній науках досить широке, та до кінця не визначене, адже майже будь-який злочин може бути зведено до категорії економічного, тобто такого, від якого його суб'єкт отримує пряму або опосередковану матеріальну вигоду» [13, с. 5].

У нашому дослідженні мається на увазі «типовий» злочин у сфері господарювання, у якому дуже яскраво проявляються: 1) рольові функції посадових і матеріально відповідальних осіб; 2) стадійність (технологічність) розвитку злочинної діяльності; 3) комбінаційний характер способів створення резервів для розкрадання; 4) комплексність слідових картин.

Сферу господарювання, мабуть, потрібно вважати гіпер- або мегасферою, оскільки в неї входять: сфера виробництва; сфера обігу товарів і послуг; кредитно-банківська сфера; сфера фондового ринку (ринок цінних паперів); сфера фінансової діяльності держави і т. п. [14, с. 9]. Ці сфери можуть бути поділені на більш окремі: сфера сільськогосподарського виробництва; сфера шоу-бізнесу; сфера комунального господарства; сфера освіти і т. д. Найімовірніше, поділ сфери господарювання можливо продовжити. Наприклад, злочини у сфері взаємозалікових операцій господарюючих суб'єктів, злочини у сфері банкрутства і т. д. [15, с. 169–205, 316–364].

Нарешті, у механізмі злочинної діяльності варто виділяти чотири фази: 1) збір та оцінка даних, на основі яких приймається рішення про можливість і «рентабельність» вчинення злочинів у конкретній ситуації (обстановці); 2) можлива зміна наявної ситуації, формування злочинної групи, коригування задуму, підготовка засобів вчинення злочину і т. д.; 3) реалізація злочинного задуму передбачає присвоєння товарно-матеріальних або (і) фінансових цінностей, їх розподіл між співучасниками; 4) безпосереднє розширення злочинних зв'язків, розширення масштабу злочинних операцій, вдосконалення засобів і процедур протидії [16, с. 17].

Другою умовою є реальна можливість зібрати емпіричні дані, що відповідають вимогам релевантності (належності до моделі) і репрезентативності. Виконати цю умову найчастіше складно, оскільки це залежить від багатьох обставин: 1) обраного виду злочинів у сфері господарювання (це може бути клас, вид, стосовно якого відсутній емпіричний матеріал, у якому відбилася б специфіка механізму злочинної діяльності); 2) обраного регіону, у якому буде відбуватися збір даних, що відповідають вимогам «середньої проби»; 3) відповідних джерел даних за обраним

видом злочину, у вибраному регіоні й за прийнятою вихідною моделлю механізму злочинної діяльності.

Третьою умовою є наявність чітко сформульованої мети дослідження механізму злочинної діяльності у сфері господарювання – побудувати ієрархічну систему версій, що дозволяє зрозуміти основні закономірності. Мабуть, ніхто із криміналістів не звернув уваги на важливе положення, яке свого часу висловили Р.С. Белкін, І.Є. Биховський і А.В. Дулов. Вони вказали, що саме перелік обставин, що підлягають доказуванню у кримінальній справі і відповідним чином інтерпретованих стосовно особливостей конкретного виду злочину, повинен становити ядро у криміналістичній характеристиці [17, с. 56–58]. Логічно припустити, що це «ядро» має бути закладено і в модель механізму злочинної діяльності.

Сутність елементного і фазового розроблення структури механізму злочинної діяльності одночасно визначає створення передумов для формування системи типових версій. Будь-який виділений структурний елемент може проявитися як версія. Якщо виділені елементи закономірно пов'язані між собою, то таким самим чином між собою пов'язані і версії. Така динамічна система і є моделлю механізму злочину [18, с. 10; 19, с. 241–246].

Четверта умова – це наявність гіпотез про існування системоутворювальних (головних) факторів. Сенс цієї умови простий: у структурі механізму злочинної діяльності необхідно виділити якусь «центральне поняття» (елемент, фактор), яке б слугувало системоутворювальною ланкою у структурі злочинної діяльності, і статистично встановити його відносини з іншими детермінантами. Ця ланка виконує роль методологічного стержня, що несе велику частину смислового навантаження. У цьому і полягає суто прикладний аспект такого виділення. Складність лише в тому, що кожен елемент моделі може стати основним, тобто виступатиме системоутворювальним чинником – статистичною гіпотезою. Кожен елемент може бути «випробуваний» на роль типової версії або на роль ознаки – елемента структурного оточення версії. «Наскільки пов'язані між собою елементи моделі, настільки міцним є мереживо версій» [11, с. 152].

П'ята умова відноситься до можливості провести перевірку і верифікацію статистичних гіпотез. Прямі спостереження механізму злочинної діяльності неможливі через його абстрактний характер. Та й те, що ми спостерігаємо, скажімо, кримінальну статистику, потребує узагальнення. По суті, емпіричними даними про злочинну діяльність можливо називати лише такі відомості, які дозволяють робити узагальнення. Розглядаючи ту чи іншу закономірність, наперед можемо бути впевнені, що вона певною мірою є наближеною. Навіть досвідчені перевірки закономірностей також наближені, як і самі емпіричні дані, і ми не можемо знати всіх факторів, адже кількість їх насправді безмежна, тому необхідно робити між ними вибір. Порядок розташування факторів набагато важливіший, ніж самі чинники. Хоч і є підстави вважати, що існує певна ієрархія факторів і що між ними може бути проведено розумне упорядкування, все ж залишається проблема *retitio principii* (лат. «аргументи, засновані на положеннях, які самі потребують доказів»).

Необхідні (найчастіше причинні) зв'язки, закони функціонування цілого переплітаються з випадковими факторами впливу, що проявляються через такі випад-

ковості. Звідси настання того чи іншого наслідку, що є результатом перехрещення, зіткнення необхідних і випадкових зв'язків, набуває імовірнісного характеру. Тим більше, що в механізмі злочинної діяльності, поряд з одно-однозначними, мають місце й одно-багатозначні та багато-багатозначні детермінації [20, с. 35–36]. Тому потрібно використовувати імовірнісні формулювання типу: за взаємного відношення таких-то змінних факторів спостерігається, імовірно, така-то закономірність [21, с. 14]. По суті, маємо справу з рівнянням. У принципі, воно вважається вирішеним, коли знаходиться кінцеве число відомих залежностей. Однак ми завжди можемо або повинні прагнути дізнатися про дещо невідому закономірність. Головне полягає не в тому, щоб просто створювати нові комбінації з наявних факторів, а в тому, щоб не будувати безкорисних. Кілька факторів у взаємозв'язку один з одним утворюють стійкі з'єднання – залежності. Один зв'язок можемо помітити, виділити, абстрагувати від інших. Наступний зв'язок можемо «вирахувати», виходячи з аналізу первинного зв'язку, і т. д. Зміна одного або декількох елементів впливає на інші. Ідеться про ситуації «мінливої інтенсивності взаємовідносин» [22, с. 11].

Мабуть, тут найбільш необхідне апріорне знання масовидної практики злочинної діяльності у сфері господарювання, відтак інтуїція дослідника відіграє не останню роль. Завдяки їй ми відгадуємо приховані гармонії, співвідношення, зв'язки.

Таким чином, механізм злочинної діяльності у сфері господарювання являє собою мережу причинно-наслідкових відносин. Можливе число взаємозалежностей може не витримати «навантажень» числа варіативних факторів. Однак методологія дослідження не повинна перевищувати можливостей «середньої» людини для розуміння того, «як це було зроблено». Тому перебіг дослідження повинен відповідати логіці: від організованої складності – до організованої простоти. Одна крайність – це «чиста методологія» як «піднесений відхід» від реальності, крайність інша – приземленість. Цілком природно, компроміс призводить до втрат певних основних елементів (наприклад, градації мотивів злочинів та ін.). Ця обставина, мабуть, не може знизити цінність загальних моделей механізму злочинної діяльності, якщо вони (моделі) дійсно універсальні [3, с. 163–164].

Висновки. До реальних шляхів вирішення проблеми формування «базової» моделі механізму злочинної діяльності у сфері господарювання варто віднести виконання таких принципових умов: 1) коли є вихідна теоретична модель механізму злочинів у сфері господарювання, дослідження якої призведе до планованого результату – криміналістичної характеристики; 2) коли можливо зібрати емпіричні дані, що відповідають вимогам релевантності та репрезентативності; 3) коли сформульована мета – побудувати ієрархічну систему версій, що дозволяє зрозуміти основні закономірності механізму злочинної діяльності у сфері господарювання; 4) коли висунуті гіпотези про існування системоутворювальних чинників; 5) коли існує можливість провести перевірку й верифікацію статистичних гіпотез.

Література

1. Бахин В.П. Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования / В.П. Бахин. – К., 1991. – 132 с.
2. Каминский М.К. Что есть, что может быть и чего быть не может для системы «Криминалистика» / М.К. Каминский // Вестник криминалистики. – 2002. – Вып. 1 (3). – С. 8–14.

3. Лубин А.Ф. Механизм преступной деятельности. Методология криминалистического исследования / А.Ф. Лубин. – Н. Новгород, 1997. – 334 с.
4. Могутин Р.И. Метод формирования информационной модели преступления (криминалистической характеристики) на основе единой базы данных / Р.И. Могутин // Вестник криминалистики. – 2006. – Вып. 2 (18). – С. 33–42.
5. Батороев К.Б. Аналогии и модели в познании / К.Б. Батороев. – Новосибирск, 1981. – 320 с.
6. Кустов А.М. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления / А.М. Кустов. – М. : Академия МВД России, 1997. – 227 с.
7. Корноухов В.Е. О структуре методик по расследованию преступлений / В.Е. Корноухов // Вестник криминалистики. – 2004. – Вып. 2 (10).
8. Егоров В.А. Криминалистические модели экономических преступлений в кредитно-финансовой сфере / В.А. Егоров. – Саратов : СЮИ МВД России, 1999. – 220 с.
9. Герасимов И.Ф. Общие положения методики расследования преступлений. Глава 26 / И.Ф. Герасимов // Криминалистика / под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М., 1994. – 333 с.
10. Лубин А.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений в сфере экономики: понятие, формирование, использование : [учебное пособие] / А.Ф. Лубин. – Н. Новгород : НВШ МВД СССР, 1991.
11. Лубин А.Ф. Методология криминалистического исследования механизма преступной деятельности : дисс. ... докт. юрид. наук / А.Ф. Лубин. – Н. Новгород, 1997. – С. 187–188.
12. Криминалистика. Расследование преступлений в сфере экономики / под ред. А.Ф. Лубина. – Н. Новгород, 1995. – 400 с.
13. Лопашенко Н.А. Экономическая преступность: понятие, состояние, проблемы борьбы / Н.А. Лопашенко // Вопросы квалификации и расследования преступлений в сфере экономики : сборник научных статей / под ред. Н.А. Лопашенко, В.М. Юрина, А.Б. Нехорошева. – Саратов : СЮИ МВД России, 1999.
14. Корноухов В.Е. О структуре методик по расследованию преступлений / В.Е. Корноухов // Вестник криминалистики. – 2004. – Вып. 2 (10).
15. Расследование экономических преступлений : [учебно-методическое пособие] / под ред. С.Ю. Журавлева, В.И. Каньгина. – М. : ЦОКР МВД России, 2006. – 568 с.
16. Каминский М.К. Криминалистическое руководство для стажеров службы ВХСС : [учебное пособие] / М.К. Каминский, А.Ф. Лубин. – Горький : ГВШ МВД СССР, 1987.
17. Белкин Р. Модное увлечение, или новое слово в науке (еще раз о криминалистической характеристике преступлений) / Р. Белкин, И. Быховский, А. Дулов // Социальная законность. – 1987. – № 9. – С. 50–58.
18. Ратинов А.Р. Следственные версии. Криминалистическое исследование / А.Р. Ратинов. – М., 1976. – 116 с.
19. Трофимов А.М. Мысленный эксперимент в деятельности следователя / А.М. Трофимов // 50 лет Союза ССР и актуальные проблемы развития Советского государства и права. – Волгоград, 1974. – С. 241–246.
20. Акофф Р. О целеустремленных системах / Р. Акофф, Ф. Эмери. – М., 1974. – 272 с.
21. Рассел Б. Человеческое познание, его сфера и границы / Б. Рассел. – М., 1957. – 24 с.
22. Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем / Т. Саати, К. Керне. – М., 1991. – 224 с.

Анотація

Комісарчук Р. В. Криміналістична модель механізму злочинної діяльності у сфері господарської діяльності: поняття та умови формування. – Стаття.

Статтю присвячено висвітленню основ криміналістичного аналізу механізму злочинної діяльності у сфері господарської діяльності. Означено реальні шляхи вирішення проблеми формування «базової» моделі механізму злочинної діяльності на основі виконання п'яти принципових умов.

Ключові слова: методика розслідування злочинів, криміналістичне моделювання, криміналістичний аналіз, механізм злочину, злочини у сфері господарської діяльності.

Аннотация

Комисарчук Р. В. Криминалистическая модель механизма преступной деятельности в сфере хозяйственной деятельности: понятие и условия формирования. – Статья.

Статья посвящена освещению основ криминалистического анализа механизма преступной деятельности в сфере хозяйствования. Отмечены реальные пути решения проблемы формирования «базовой» модели механизма преступной деятельности на основе выполнения пяти принципиальных условий.

Ключевые слова: методика расследования преступлений, криминалистическое моделирование, криминалистический анализ, механизм преступления, преступления в сфере хозяйственной деятельности.

Summary

Komisarchuk R. V. Criminalistic model of the mechanism of criminal activity in the sphere of economic activity: the concept and conditions of formation. – Article.

The article is devoted to the coverage of the basics of criminal analysis of the mechanism of criminal activity in the sphere of management. Real ways of solving the problem of forming the “basic” model of the mechanism of criminal activity are noted on the basis of the fulfilment of five fundamental conditions.

Key words: methods of crime investigation, forensic modelling, forensic analysis, mechanism of crime, crimes in the sphere of economic activity.